

Natalija Stachniuk

(*Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie*)

Щоденник у колі художньо-документальних жанрів літератури

Розвиток та популярність художньо-документальної літератури насамперед пояснюються прагненням авторів увіковічити себе у часі, пам'яті сучасників та прийдешніх поколінь. Без перебільшення можна стверджувати, що твердження авторів, які стали свідками значних історичних подій, навіть епох, завжди становитимуть значну цінність для літературознавців та істориків.

Щоденникова традиція у світовій літературі має давню історію. Найдавніші зразки щоденниково-мемуарних записів сягають ще античних часів, коли писалися, наприклад, *Роздуми* римського імператора і філософа стоїка Марка Аврелія (121–180 рр. н.е.), *Анабасис* Ксенофонта, записи Цезаря про галльські війни. Доба ренесансу відродила та одночасно дещо видозмінила форму щоденника. Так, наприклад Жан-Жак Руссо свою сповідь писав у вигляді пародії, а брати Гонкури частини свого *Щоденника* опублікували ще за життя, що було зовсім не характерним для літературної традиції того часу. У XVIII–XIX ст. щоденниково-мемуарна література починає користуватися загальним інтересом, а відсутність мемуарів певного письменника трактувалася як відсутність вагомому моменту у літературі. Мемуарні книги XX–XXI ст. – це мемуарні твори зовсім не схожих один на одного літераторів: прозаїків, поетів, драматургів, критиків. Відображені в них факти біографії, зв'язок життєвих та творчих шляхів автора з долею народу, вплив суспільства та історичної доби на формування неповторної особистості письменника – все це є безцінним матеріалом. Так, на активізацію мемуаристики як літературного жанру на певних історичних етапах, на думку М. Наєнка, у першу чергу впливає зміна календарних періодів¹.

Щоденник як жанрова форма донедавна не був достатньо вивчений. Варто також відмітити, що протягом тривалого часу щоденник не вважався жанром літератури, навіть якщо він належав перу визнаних художників слова. Побутувала думка про те, що це особистий документ, не призначений для друку, роль щоденника – це

¹ М. Наєнка, *Мемуари як історія сучасника*, „Дивослово” 2003, № 11, с. 17.

роль духівника, який полегшує душу. В цілому, він розглядався як нелітературна форма, що грає допоміжну роль для створення власне художніх творів письменника. Ще з часів античності твори історико-біографічної прози традиційно зараховувалися до нехудожньої літератури. Значний перелом відбувся в добу Просвітництва в результаті появи цілої серії художніх творів, написаних у формі щоденника, в яких широко використовувались засоби і прийоми художньої прози.

Так, проблему „нехудожньої літератури” порушує у своїй статті сучасна польська дослідниця Малгожата Чермінська. До жанрів нехудожньої прози авторка зараховує зокрема репортаж, біографію та мемуари. Вона пише:

В системі сполучених посудин, якою є культура, не можна не помітити тиску, який чинять ці форми, що їх називають пограничними чи паралітературними, на традиційний центр, що зосереджує в собі жанри високої літератури [...]. Потреба прискіпливого погляду на нехудожню прозу, як під кутом взаємозв'язків із традиційними жанрами, так і власних цінностей творів цієї царини, віддавна вже назріла².

Вивчення художньо-документальної літератури неможливе без порівняння специфічних рис споріднених художніх форм. Зокрема, щоденник за багатьма типологічними ознаками має багато спільного з автобіографією, мемуарами, сповіддю, листами. Отже, щоденник – літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньої пережитої події, яка щойно сталася³. Щоденник фіксує переважно явища особистого, інтимного життя, переживання, роздуми автора. Форма викладення – переважно монологічна, хоч відомі приклади і внутрішньо-діалогічної полеміки з самим собою, або з уявним співрозмовником. Близьким до щоденника є діаріуш (лат. *diario* – щоденний, пол. *diariusz* – щоденник, сімейна хроніка) – записи, зроблені певною особою про події свого зовнішнього та внутрішнього життя. Таким записам притаманна хронологічність, дотримання плину подій, суб'єктивність (мова – від першої особи, тема – залежно від особистих зацікавлень автора)⁴. Початковою причиною спорідненості щоденника й автобіографії є усвідомлення цінності, значимості особистості. Однак, якщо мова йде про

² М. Чермінська, *Автобіографічний трикутник. Свідчення, сповідь і виклик*, [в:] *Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст.*, Київ 2008 с. 398.

³ *Літературознавчий словник-довідник*, під ред. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін., Київ 1997, с. 745.

⁴ Там же, с. 206.

автобіографію, то варто зазначити, що її автор часто застосовує вимисел, „дописує” та „перепише” власне життя, роблячи його більш логічним та цілеспрямованим. На відміну від автобіографії, щоденник орієнтований автором на самого себе, не розрахований на публічне сприймання, тому й образ такого автора є більш вірогідним, правдивим та відкритим. У свою чергу, так само, як і у сповіді, у щоденнику нерідко мовиться про найпотаємніше, про приховане від сторонніх, однак сповідь, на відміну від щоденника, мемуарів та автобіографії часто буває позбавлена хронологічно-послідовного викладу. Як у щоденниках, так і у сповіді оповідь ведеться від першої особи, причому оповідач, намагаючись привести до ладу власний внутрішній світ, допускає читача до сокровених його глибин. Як у щоденниках, так і у сповіді прагнення до максимальної відвертості є жанровою необхідністю. Та все ж, незважаючи на очевидну подібність щоденників, мемуарів, автобіографій та сповідей, перші мають особливість, яка принципово вирізняє їх з-поміж інших представлених жанрів.

Як уже зазначалося, і в мемуарах, і в автобіографіях, і у сповідях, на відміну від щоденників, текст ретельно вибудований, з усієї інформації відбирається тільки найбільш важлива, значуща. Щоденник натомість має властивість формуватися стихійно. Автор, відбираючи те, що йому здається найважливішим, не має змоги впливати на текст загалом. За таким критерієм щоденники набагато ближчі до **листів**, особливо до регулярної кореспонденції, де матеріал не сортується, записується „по гарячих слідах”. В обох випадках ми спостерігаємо форми звернення, привітання, роздумів на якусь приватно-інтимну тему. Але важливою ознакою епістолярного жанру є його орієнтація на адресата (часом уявного). Щоденниковий текст у більшості випадків все ж характеризується безадресністю, або невизначеністю адресата. Наявність адресата у переписці впливає на форму та зміст повідомлення. Залежно від мети автора листа та адресата може змінюватися стиль оповіді, а головне – ступінь відвертості, повнота та достовірність інформації. У щоденниках відсутність визначеного адресата сприяє прозорості оповіді, хоча, звичайно, можуть визначатися й елементи „літературності”.

Мемуари (фр. *memoires* - спогади) – оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Провідною жанровою ознакою мемуаристики є суб'єктивне осмислення певних історичних подій, життєвого шляху конкретно-історичної постаті із залученням документів, співвіднесенням власного духовного досвіду автора з внутрішнім світом його героїв, соціально-психологічною природою їх вчинків, мотива-

цією дій і рішень. Мемуарам притаманна документальність, історична достовірність, хоча не виключається право автора на художній вимисел. Для мемуарів характерний подвійний погляд письменника на події, які він описує: так він сприймав їх насправді, а ось такими (з урахуванням життєвого досвіду, громадської думки) ці події постали в його свідомості через роки, в момент творчої праці над мемуарами. Говорячи про минуле, автор мемуарів практично ніколи не може перебувати у межах одного часового виміру. Фрагменти мемуарів, як правило, об'єднуються за однією, важливою для автора, тематичною лінією. Найчастіше це тема історичного часу, відміченого важливим соціальним, державним явищем. У щоденнику ж практично відсутня будь-яка систематизація фактів, у його змісті домінує стихійність. Щоденник є періодично доповнюваним текстом, тому поправки до загальної системи побудови оповіді вносять саме життя. Щоденник від мемуарів відрізняє і образ автора. Якщо автор щоденника веде розповідь „зсередини“ життєвого потоку, то мемуарист віддалений від предмету, який він описує. Щоденники та мемуари відрізняються стилістично. Стиль мемуарів чітко регламентований, як у художній літературі. Щоденнику властива непостійність стилю: все залежить від настрою його автора.

Ще одну, найскладнішу, на наш погляд, але разом з тим і досить поширену форму мемуаристики – літературний портрет виділяє В.Ю. Пустовіт. У своїй праці вона пише:

Автор літературного портрету не ставить собі за мету відтворити весь життєвий шлях свого героя, а намагається через одну або декілька зустрічей показати характерні риси його особистості⁵.

Однак, як жанр мемуаристики літературний портрет у чистому вигляді існує рідко. Дійсно, літературний портрет – це специфічний жанр мемуаристики. Він характеризується переважно посиленою увагою до постаті певної людини, яка в свою чергу стає об'єктом зацікавлення автора. За своїми жанровими ознаками літературний портрет близький до художньої біографії та літературної критики.

Вище сказане пояснює, чому сучасні дослідники виділяють розглянуті форми оповіді в одну групу споріднених жанрів, хоча й елементи, що супроводжують дану номінацію жанру (біографія,

⁵ В.Ю. Пустовіт, *Українська історико-біографічна проза. Постаті. Тексти. Проблеми*, [в:] *Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів*, Луганськ 2006, с. 20.

автобіографія, сповідь, мемуари, документ, щоденник і т.д.) бувають різними. Широкий контекст, у якому представлений щоденник, пояснюється тим, що він як елементарна одиниця великої жанрової групи, названої „спогадами”, найчастіше не виділяється як окрема жанрова форма. Оскільки специфічні особливості жанру щоденника майже не досліджуються, а сам щоденник аналізується у загальному потоці споріднених жанрових особливостей (біографічна проза, мемуаристика, сповідальна література), то в науковій літературі такий стан речей призводить до суб’єктивних його тлумачень.

Особливе місце серед художньо-документальних жанрів посідає письменницький щоденник – оригінальний і маловивчений жанр літератури. В ньому поєдналося все сокровенне, все найхарактерніше в особистості письменника. Щоденник – не витвір мистецтва в тому сенсі, що в ньому найменше всього „штучного”, „художнього”. Щоденники не створюються, а ведуться. В них ми маємо справу не з посередниками, не з „замінниками” особистості автора, а з самою особистістю в її глибинній основі. Щоденник не відображає, не малює образ людини – він частина його самого, деталь душі, вчинків, характеру. Так починає свою книгу російський дослідник О.Г. Єгоров⁶.

Письменницький щоденник протягом багатьох років відігравав значну роль в науці та літературі. Дослідники у ньому вбачали джерело біографічних відомостей і матеріал для наукових коментарів до різних творів письменника. Беззаперечним фактом є й те, що література активно збагачується завдяки функціонуванню саме письменницького щоденника та його різновидів, а також завдяки використанню елементів щоденникового жанру в повісті, оповіданні, новелі чи романі. Мова йде також про дослідження генезису художнього твору, художньої своєрідності творів літератури, різних сторін індивідуальності письменника. Вважається, що вивчати генезис художнього твору, його еволюцію, рух від задуму до втілення слід за архівними матеріалами, передусім, рукописами письменника, що відображають усі стадії його роботи. З огляду на це сучасні літературознавці значну увагу приділяють вивченню жанру щоденника. З досліджень останніх десятиліть варто відмітити такі праці: *О психологической прозе*⁷, *Нить времени: Дневники и записные книжки*

⁶ О.Г. Єгоров, *Дневники русских писателей XIX века: исследование*, Москва 2002, с. 3.

⁷ Л.Я. Гинзбург, *О психологической прозе*, Ленинград 1971, с. 468.

*советских писателей*⁸, *Сцепление жанров*⁹, *Дневники в русской и мировой культуре начала XX века*¹⁰, *Законы щоденникового жанру*¹¹. Етапним явищем в історії наукового осягнення щоденникового жанру можна вважати дисертаційну працю І.Г. Даровської¹², у якій дослідниця ґрунтовно вивчає специфіку письменницьких щоденників, наводить нову й досить несподівану їх класифікацію: традиційний щоденник, літературний щоденник, белетризований, або вигаданий щоденник.

Проблемі дослідження щоденників присвячена також робота Н.М. Момот, у якій авторка пише:

Письменницькі щоденники поєднують ліричні роздуми про творчу працю, ескізи майбутніх творів, жанрові сценки, невеликі новели, притчі, іноді навіть віршовані рядки, філософські міркування, оцінки суспільно-політичного життя, записи про найрізноманітніші події, фіксацію почуття (фразеологізмів, слів, анекдотів тощо). Подібна синтетичність призвела до того, що письменники їх називають по-різному: „ліричні записи“, „зошити“, нотатники, „листки календаря“, „образки“ (І. Франко). Така різноманітність назв зайвий раз свідчить про неоднозначність поняття „письменницький щоденник“, підводить до необхідності проведення більш чітких демаркаційних ліній, більш тонкої градації самого поняття¹³.

Зокрема О. Галич з цього приводу пише так:

Не всі щоденники, навіть письменницькі, є фактом художньої літератури. Досить часто це просто систематичні, а то й без особливої системи записи різних справ, подій, турбот, що обтяжували автора, інколи це короткі фрагменти майбутніх творів, діалоги й монологи, автокоментарі до творів тощо¹⁴.

Далі автор продовжує:

⁸ Н.Е. Банк, *Нить времени: дневники и записные книжки советских писателей*, Ленинград 1978, с. 248.

⁹ Д.В. Затонский, *Сцепление жанров*, [в:] *Жанровое разнообразие современной прозы Запада*, Київ 1989, с. 298.

¹⁰ Н.А. Богомолов, *Дневники в русской и мировой культуре начала XX века*, [в:] того ж, *Русская литература первой трети XX века. Портреты. Проблемы. Размышления*, Томск 1999, с. 632.

¹¹ А. Бочаров, *Законы дневникового жанра*, „Вопросы литературы“ 1971, № 6, сс. 64–69.

¹² И.Г. Даровская, *Писательский дневник и его модификации*, Київ 1992, с. 20.

¹³ Н.М. Момот, *Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен*, Кіровоград 2006, с. 17.

¹⁴ О.А. Галич, *Роди та жанри літератури*, Рівне 1994, с. 42.

Адже в чистому вигляді щоденників не існує. У кожному щоденнику існують елементи суміжних типів. Та й їх пишуть не тільки письменники¹⁵.

Розглядаючи щоденники і записники письменників як джерело, вихідний момент творчості, ми маємо на увазі ту замкнутість душі митця, ту зверненість до широкого кола людей, яка, по суті, і є одним з найголовніших ознак і обіцянок літератури. Про більшість щоденників можна сказати словами Н. Банк, що створюються вони „на виду у всіх і наодинці з собою”¹⁶.

Уявлення самого автора про свій щоденник бувають досить скромними та суб'єктивними. Але як би там не було, якщо щоденник зберігає перші спалахи замислів або в ньому осідають усім життям письменника завойовані істини-висновки, а русло щоденника прокладає сам Час, записи перестають бути „приватною власністю” автора.

Відтак, і для українських, і для закордонних літературознавців письменницькі щоденники дедалі частіше стають предметом детального вивчення, джерелом досі невідомих і маловивчених сторінок життя та творчості автора. Вони все частіше з'являються на сторінках головних розділів літературно-художніх журналів, виходять окремими книжками. Класичними творами щоденникового жанру, які заслуговують на ґрунтовне дослідження є щоденники О. Довженка, В. Винниченка, Т. Шевченка, Л. Толстого, Ф. Достоевського, С. Жеромського, М. Домбровської, З. Налковської, Г. Херлінга-Грудзінського та багатьох інших. Кожен щоденник має свої особливості. Періодизація щоденників, їх вивчення в хронологічних рамках певного періоду дозволяє виявити причини, сутність та етапи жанрової еволюції й розв'язати ряд інших актуальних проблем. Кожен щоденник засвідчує свою оригінальність та неповторність, доводить, що письменницький щоденник – явище неоднорідне, гетерогенне. Так, наприклад Щоденник Шевченка

...це своєрідний симбіоз: поєднання хроніки поточних подій із природним для поета художнім викладом, наближення до белетристики. Це не механічне, а природне поєднання різних жанрів¹⁷.

Отже, щоденник має свою власну історію становлення та розвитку. Народжуючись в надрах нелітературних явищ як форма приватного запису, він поступово набував нових, тематично і ху-

¹⁵ Там же, с. 51

¹⁶ Н.Е. Банк, назв. праця, с. 14.

¹⁷ Н.М. Момот, назв. праця, с. 30.

дожньо значимих рис. У щоденниках ХІХ – початку ХХ століття присутні найбагатші потенційні можливості соціально-історичного, суспільного і естетичного плану, які дозволяють багатьом письменникам на базі щоденника, відштовхуючись від нього, створювати автодокументальні твори, наділені самостійною цінністю. Щоденник сам по собі не є жанром літератури, але набуваючи ознак, притаманних художній літературі, одночасно з цим не втрачаючи характерних властивостей документально-мемуарної прози, стає проміжною ланкою, що поєднує ці жанри. Про сучасний щоденник можна стверджувати, що він має літературне значення – це багатоаспектний публіцистичний твір, який в кожному конкретному випадку характеризується послідовністю ряду „події // їх авторська інтерпретація”.

Підсумовуючи все вище сказане, зазначимо, що спорідненість щоденника з іншими художньо-документальними жанрами виявляється за цілою низкою ознак. Загальними для всіх художньо-документальних жанрів є: фактографічність, підвищена увага до точності датування, до дрібниць та деталей, а також сповідальний характер оповіді та прагнення до самопізнання. Межі між окремими творами художньо-документальних жанрів не завжди чітко визначені, але, тим не менше, кожна з форм художньо-публіцистичної оповіді має свої оригінальні риси. Стосовно щоденника, то він наділений унікальною здатністю: від вміє поєднувати фактографічність з інтонацією інтимного переживання моменту.